

СТИГМАТИЗАЦІЯ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

ПАРУТА Олена Володимирівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри Теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Навчально-наукового Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

УДК 340.12:316.61
DOI

Политико-правовая и экономическая нестабильность в государстве, межнациональные противоречия, жесткая социальная стратификация сопровождаются кризисом правовой социализации, проблемами правовой интеграции человека в общество, к которому он принадлежит. Поэтому перед современной правовой теорией возникает вопрос выявления детерминант, прежде всего факторов и условий формирования у человека склонности к противоправному поведению. Среди таких детерминант актуализируется явление социальной стигматизации как эффект обесценивания человека, что провоцирует различного рода девиации его правосознания и правового поведения. Стигма - явление тесно связано с дискриминацией, ничем не обоснованным отрицательным, предвзятым отношением к конкретному человеку или социальной группе, из-за чего не может быть не включена в категориальный аппарат теории правовой социализации.

Ключевые слова: правовая социализация, стигма, социальная стигматизация, правовое воспитание, дискриминация, противоправное поведение, преступность.

Постановка проблеми

Особливої актуальності дослідження проблеми соціальної стигматизації набуває нині – в умовах загострення соціальних відносин, підвищення соціальної напруги, жорсткої стратифікації українського суспільства. У сучасному суспільстві постійно збільшується кількість людей, які стають жертва-

ми стигматизації та дискримінації. З метою пошуку шляхів відновлення правових компетентностей людини, реалізації програм з девітимізації у нашому дослідженні наголошуємо на необхідності зняття клейма-стигми і вироблення толерантності суспільства до осіб, які постраждали внаслідок стигматизації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Першовідкривачами проблеми стигматизації безперечно, можна вважати відомих учених, з-поміж яких американський громадський діяч, філософ та соціолог Ірвінг Гофман (Erving Goffman), автор книги «Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity» про людей, які не мають належного соціального визнання і постійно прагнуть коригувати свою соціальну ідентичність, американський кримінолог, соціолог Говард Беккер (Howard Saul Becker), який у праці «Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance» досліджував посилення відхилень (девіації) у поведінці особи через навішування їй «ярликів». Багато вчених свого часу займалися вивченням різних аспектів стигматизації. Відомими є роботи Асмуса Фінзена (Asmus Finzen), як-от «Psychose und Stigma», де автор визначає види стигм, Клауса Хурельмана (Klaus Hurelman), співавтора відомої програми «Shell Youth Study», який, досліджуючи проблеми німецької молоді, спробував виокремити ознаки, форми прояву, впливу та наслідки стигматизації,

І. Гуровича, який зосередив свою увагу на понятті самостигматизації.

Окремі аспекти правової соціалізації досліджено у працях відомих українських учених, серед яких С. Бостан, І. Жаровська, М. Кельман, М. Козюбра, Л. Коробка, Ю. Оборотов, О. Скакун, С. Сливка, В. Тимошенко та ін. Водночас, незважаючи на велику увагу вчених до теорії держави і права, стосовно впливу стигматизації на перебіг правової соціалізації залишається велике коло невирішених питань.

Не вирішені раніше проблеми

У працях вітчизняних юристів не знаходимо відповідей на основні соціопсихологічні проблеми правової соціалізації, серед яких соціальна стигматизація, соціальна депривація, соціальна деградація та багато інших. Стигматизація є ризиком позитивного перебігу правової соціалізації, позаяк у більшості випадків заподіює непоправну шкоду розвиткові особистості. Дослідження проблеми стигматизації в теорії права є новими, відповідно потребуємо нових, комплексних та креативних підходів до дослідження соціальної стигматизації із аналізом практики боротьби з цим деструктивним явищем у зарубіжних країнах.

Мета статті - виявлення та обґрунтування впливу соціальної стигматизації на правосвідомість та правову поведінку особи, а також аналіз профілактичних заходів, спрямованих на дестигматизацію особи.

Виклад основного матеріалу

Ярлик дев'янта відіграє трагічну роль у майбутньому підлітка. Негативний статус школяра в класі, постійний гніт з боку однолітків, неможливість інтегруватися в колективі, незадоволена потреба самореалізації в межах школи призводять до власного знецінення, а також до того, що підліток розпочинає пошук інших співтовариств, де він мав би можливість компенсувати особисті невдачі.

Вуличні групи утворюються стихійно, як правило, на ґрунті нездорових у соціальному контексті інтересів. Такі угруповання часто стають притулком відкинутих соціу-

мом підлітків, які врешті починають діяти відповідно до очікувань оточення, з часом втягуючись у злочинний світ і відчуваючи задоволення від дев'янтних вчинків. Віднесеність дитини до числа «правопорушників» ще зі шкільних років у більшості випадків дістає подальшого розвитку і виявляється у вчиненні різної тяжкості злочинів ще до настання повноліття.

З дитинства особа формує власний світогляд, ціннісні орієнтири й, за умови стигматизації, підсвідомо «зживається» з цим образом, а згодом може справді проявляти неправомірну поведінку тільки тому, що від неї нічого доброго ніхто не сподівається [7, с. 113]. Хто отримав клеймо правопорушника, на думку В. Тимошенко, зазвичай виявляють, що законослухняні громадяни засуджують їх і не хочуть мати з ними справу, від них можуть відвернутися друзі та рідні, у деяких випадках їх можуть ув'язнити або помістити в лікарню. Загальний осуд та ізоляція підштовхнуть стигматизованих індивідів до дев'янтних груп, що складаються з людей, доля яких схожа з їх власною долею [8, с. 440]. Вступ до подібної дев'янтної групи змінює у людини уявлення про себе як про правопорушника, сприяє виробленню дев'янтного життєвого стилю і послаблює зв'язки із законослухняним оточенням.

На перший погляд, знецінення – це захисний механізм, який працює за принципом приниження значущості своїх власних почуттів, цінностей і успіхів або почуттів інших людей. З іншого боку, знецінення – одне з найбільш поширених на сьогодні видів психологічного насильства, вплив на правову поведінку якого в юриспруденції недооцінений. Поняття «знецінення» є міждисциплінарним і нині активно використовується в зарубіжних країнах при вивченні проблем стигматизації та дискримінації.

Якщо заборона різних проявів дискримінації міститься у багатьох міжнародних та національних нормативно-правових актах (Загальна декларація прав людини [2], Конвенція Міжнародної організації праці № 156 «Про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками» [3], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права,

Конституція України, Закони України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 року № 5207-VI [6] (визначено поняття прямої та непрямой дискримінації, законодавчо закріплено поняття утиску) і «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 №2866-IV [5] (спрямований на досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства, ліквідації дискримінації за ознакою статі та усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права тощо), то знецінення стигматизації, яка передувє дискримінації, розробляється в праві фрагментарно і, на жаль, тільки теоретично. Динамізм сучасних суспільних відносин зумовлює необхідність розвитку не лише теоретичної основи, але й нормативно-правової бази у сфері протидії стигматизації.

Як «мітка», «тавро ганьби», термін «стигма» почав використовуватися з другої половини XIX століття І. Гофманом. Важливо, що ще у 70-х роках XX століття дослідник вказав на руйнівний вплив стигми щодо позитивного розвитку соціальної взаємодії. Стигматизована людина – затаврована, зневажена суспільством, визнана чужою з-поміж подібних їй у суспільстві людей, схильна до правопорушень.

Важлива роль у розвитку концепції соціальної стигматизації належить Г. Беккеру. Ярлик злочинця, вважав Г. Беккер, у подальшому визначає форму поведінки людини. Автор наголошував на необхідності розрізняти так звані «первинну» і «вторинну» девіації у поведінці людини, обґрунтувавши, що вперше і під дією випадкових обставин зробити аморальні, ба, навіть протизаконні вчинки здатні багато людей. І саме після вчинення проступку більшість з них отримує від суспільства «мітку» – стигму правопорушника (злочинця), що залишає слід у свідомості людини. Такий розвиток подій у житті особи справді здатен змінити напрям її правової ідентифікації та соціалізації, сприяє злочинній діяльності і входженню особи в кримінальне середовище.

Соціальна стигматизація породжує і посилює девіантність. У свою чергу, проти-

правна поведінка - відповідь індивіда на соціальну стигматизацію, що призводить до вторинного відхилення, формування стійкої девіантної (асоціальної) правової ідентичності. Це замкнутий цикл залежностей, який можна розірвати тільки вдосконаленням механізмів правової соціалізації. У такому контексті характеризує стигматизацію С. Товщик, вказуючи на те, що це динамічний процес знецінення особистості, який певною мірою дискредитує людину в суспільній колективній свідомості. На думку автора, стигматизація є процесом соціальної ексклюзії, тобто відторгнення індивіда від домінуючих норм і цінностей, процесом, що спричинює кризу, недолік або розрив соціальних зв'язків індивіда із суспільством. Поняття соціальної ексклюзії віддзеркалює внутрішні, суб'єктивні переживання стигматизованого індивіда. Автор наголошує й на такій особливості, що, породжуючи девіацію поведінки, стигматизація сама є реакцією суспільства на девіантну, ненормативну, протиправну поведінку особи [9, с. 1-4].

О. Белих визначає стигматизацію як негативне виділення суспільством індивіда (або соціальної групи) за певною ознакою з відповідним стереотипним набором соціальних реакцій на цього індивіда (або представників соціальної групи). Для стигматизації мають значення не стільки певні характеристики індивіда, скільки історично усталені в конкретному суспільстві забобони, ідеологеми, які засвоюються в процесі соціального розвитку людей і стають частиною їх світогляду. Тому теорія стигматизації оперує трьома основними поняттями: стигма, упередження, дискримінація [1, с. 267].

Явище стигматизації нерозривно пов'язане з упередженнями. Упередження можуть виступати і як передумови стигматизації, і як її результат та слугують цілям раціоналізації, виправдання негативних почуттів і негативної поведінки до стигматизованих осіб або груп. Поширені в тому чи іншому соціальному середовищі упередження й забобони зумовлюють те, які якості об'єкта виступатимуть передумовами стигматизації. Стигматизація як негативне виділення індивіда або соціальної групи за будь-якою ознакою з наступним стереотип-

ним набором соціальних реакцій на них, як зазначають дослідники, постає одночасно і показником неблагополуччя особистості, і перешкодою для сприятливого особистісного розвитку [4, с. 74].

Найбільш яскравим виявом стигматизації тієї чи іншої соціальної групи, вважає Л. Коробка, є дискримінація її представників, що проявляється в прямому порушенні їхніх прав. Авторка вважає, що дискримінація стигматизованих людей може бути явною або прихованою. Явною дискримінація є тоді, коли від стигматизованої людини всі відвертаються або коли офіційно, ґрунтуючись на нормі права, таку людину позбавляють роботи, можливості бути прийнятим на певну роботу, водити автомобіль тощо. Прихована дискримінація знаходить інші форми для соціального неприйняття та ізоляції об'єктів стигматизації (наприклад, стигматизовану людину не беруть на нову роботу, пояснюючи це тим, що в неї недостатня кваліфікація) [4, с. 74].

Стигматизація – шлях, за яким суспільні групи самі провокують девіацію правової поведінки, підживлюючи її. Прикладом може стати відношення суспільства до ромів. 27-30 серпня 2016 року на Львівщині у смт. Славсько за ініціативи Львівської молодіжної громадської організації «Терніпе» та за підтримки Ромської програмної ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» у соцмережі Facebook відбувся флешмоб проти дискримінації ромів за національною ознакою і віднесення їх до маргінальної групи. Молодь закликала суспільство і правохоронців не ставити клеймо на всю національність, а притягувати до кримінальної відповідальності винних за скоєння злочинів осіб, не забувати у своїй діяльності про базові засади юридичної відповідальності, зокрема про принцип її індивідуалізації. Акція пройшла під гаслами: «Я ром. Але я не злочинець», «У злочинності немає національності», «Немає погані нації – є погані люди» тощо.

Схожий ефект стигматизація має для дітей з «неблагополучних» та неповних сімей, дітей, позбавлених батьківської опіки, які на постійній основі проживають у дитячих будинках-інтернатах, жінок, які самостійно

виховують дітей, людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією, з позитивним ВІЛ-статусом, залежних від наркотичних речовин тощо. Беззахисні в протистоянні стереотипам (наприклад при влаштуванні на роботу), ці люди часто стають жертвами соціальної стигматизації, втягуючись у криміногенне середовище.

Справді, найчастіше від соціальної стигматизації страждають підлітки, сім'ї яких називаємо неблагополучними або «сім'ями ризику». О. Белих з цього приводу влучно зауважує, що останнє десятиріччя характеризується зростанням кількості бездоглядних дітей («дітей вулиць») і – як наслідок цього явища – підвищенням рівня підліткової злочинності й різних проявів підліткової девіації. Вказує на принципову необхідність боротьби з асоціальною діяльністю (проституцією, наркоманією, алкоголізмом, токсикоманією, бродяжництвом), що так чи інакше пов'язано з кримінальною діяльністю [1, с. 266].

Варто вказати й те, що стигматизація як упереджене ставлення до людини, що пов'язане з її соціальним становищем, має місце в усіх країнах світу. Явище, яке пригнічує людину, підштовхує її до соціального відчуження, є причиною девальвації особи для самої себе, своїх рідних та близьких, суспільства, – нині викликає інтерес науковців різних сфер наукового знання. Зважаючи на прямий зв'язок стигматизації та протиправної поведінки, матимемо можливість уже найближчим часом спостерігати збільшення не лише кількості, але й покращення якості спеціальних теоретико-правових та прикладних досліджень з означеної проблематики.

Висновки

Попри різноманітність наукових праць погляди науковців в основному збігаються з визначенням Е. Гофмана, у якому стигма є фактичним штучно введеним атрибутом, який шкодить репутації особи та призводить до зниження її статусу, веде до дискредитації. Соціальна девальвація та неприйняття держави і суспільства, а також правових норм, які від них походять, – звичний досвід стигматизованих осіб. Приналежність до

стигматизованого нав'язує вторинне клеймо - клеймо девіанта.

Для операціоналізації досвіду щодо соціальної стигматизації в теорії права доцільно було б виділити деякі теоретичні конструкції, як-от: виміри стигми (рівень, інтенсивність, період тощо), умови соціально-правового розвитку особи, умови ресоціалізації правопорушників, контекст (зміст) стигми, цілі стигми. Запропонований підхід дозволить оцінити взаємозв'язок між стигмою та поведінковими проблемами людини, особливо у дитячому та підлітковому віці.

Наші дослідження довели, що стигматизація у багатьох випадках є первинною стосовно дискримінації. Підвищення рівня поінформованості населення про проблеми стигматизованих осіб забезпечить більш глибоке розуміння різних соціально-правових проблем, дозволить зменшити емоційні прояви щодо представників окремих соціальних груп, попереджувати дискримінацію та соціальне таврування.

Важливим напрямком роботи також вважаємо розробку нормативно-правової бази щодо забезпечення соціальної реабілітації осіб, які стали жертвами стигматизації і потребують допомоги. Така соціальна реабілітація зможе заблокувати вплив ярлика девіанта, повернути особі, яка вперше вчинила правопорушення, почуття соціальної гідності.

Література

1. Беліх О. Є. Профілактика стигматизації як фактор попередження девіантної поведінки підлітків. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. №3. 2009. С. 266-271 URL: file:///C:/Users/User/Downloads/VKhnuvs_2009_3_38.pdf

2. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

3. Конвенція про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками N 156, ратифікована Законом України N 1196-XIV (1196-14) від 22 жовтня 1999

року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010.#Text

4. Коробка Л. М. Підвищення толерантності до інакшості в контексті проблеми протидії стигматизації в різних суспільних середовищах. Актуальні проблеми практичної психології. Збірник статей VI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Глухів (20-21 лютого 2020 року). 231 с. URL: http://psy-lpr.at.ua/Materials/zbirka_statej_2020-glukhiv.pdf#page=72

5. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Закон України від 8 вересня 2005 року №2866-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

6. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні. Закон України від 06 вересня 2012 року № 5207-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

7. Романова А. Філософія стигматизації у праві. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2019. Випуск 22. С. 111–114. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/vnulpurn_2019_22_17.pdf

8. Тимошенко В. І. Теорія стигматизації. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редколегія: В. Шакур (голова), В. І. Тимошенко (заступник голови) та інші; Національна академія правових наук України; Національна академія внутрішніх справ. 2019. С. 439-441. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/16708/1/%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%92.%D0%86.%20%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B3%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97..pdf>

9. Товщик, С. А. Стигматизація (stigmatization). Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект: [колективна монографія] / колектив авторів, за загальною редакцією професора Н.А. Сейко.; відповідальний редактор ред. Н.П. Павлик. 2014. С. 1-4 http://eprints.zu.edu.ua/23748/1/%D0%A2%D0%BE%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BA_%D0%A1.%D0%90.1.PDF

АНОТАЦІЯ

Політико-правова та економічна нестабільність у державі, міжнаціональні суперечності, жорстка соціальна стратифікація супроводжуються кризою правової соціалізації, проблемами правової інтеграції людини в суспільство, до якого вона належить. Тому перед сучасною правовою теорією постає питання виявлення детермінант, насамперед чинників та умов формування в особи схильності до протиправної поведінки. З-поміж таких детермінант актуалізується явище соціальної стигматизації як ефект знецінення особи, що провокує різного роду девіації правосвідомості та правової поведінки людини. Стигма - явище тісно пов'язане з дискримінацією, нічим не обґрунтованим негативним, упередженим ставленням до особи чи конкретної соціальної групи, через що не може бути не включеною до категоріального апарату теорії правової соціалізації.

Ключові слова: правова соціалізація, стигма, соціальна стигматизація, правове виховання, дискримінація, протиправна поведінка, злочинність.

O. Paruta

STIGMATIZATION AS AN URGENT PROBLEM OF LEGAL SOCIALIZATION: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT

Legal socialization of a person is mostly studied at the intersection of legal and socio-psychological areas. Legal socialization is a complex, contradictory and dynamic process, which is accompanied by crises of personal development. Its result is the formation of a legal entity with the appropriate typological set of inherent properties: with the level of knowledge of law, the level of individual legal awareness,

willingness to implement legal requirements and protect their interests exclusively by legal methods, willingness to perform their own legal duties as necessary.

Political, legal and economic instability in the state, interethnic contradictions, strict social stratification are accompanied by a crisis of legal socialization, problems of legal integration of person into the society to which he/she belongs. Therefore, modern legal theory raises the question of identifying determinants, especially the factors and conditions of formation of a person's predisposition for illegal behavior. Among such determinants, the phenomenon of social stigmatization is actualized as an effect of devaluation of a person, which provokes various deviations of legal consciousness and legal human behavior. Stigma is a phenomenon closely related to discrimination, unfounded, negative, biased attitude towards a person or a particular social group, which is why it cannot be left out of the categorical apparatus of the theory of legal socialization.

The devastating effects of stigmatization require special attention from legal theorists and practitioners. Stigmatization complicates, often even makes it impossible for a person to exercise his or her legitimate right or interest. It is time to develop measures to combat social stigma, conduct constant monitoring of the problem, provide socio-psychological and legal assistance to victims of stigmatization, because stigmatization is a likely key to the development of psycho-social disorders, deviations in legal behavior, the development of sustainable social and legal disorientation.

Keywords: legal socialization, stigma, social stigmatization, legal education, discrimination, illegal behavior, crime.